

Кінець доби Гедройця

Богумила Бердиховська

14 вересня цього року перед півліччю у Мезон-Ляфіт під Парижем помер Єжи Гедройць, творець і редактор щомісячника «Культура», один із найбільших поляків нинішнього століття й разом один із найвизначніших східноєвропейських емігрантів до Західної Європи. Перефразовуючи Черчілля, можемо ствердити, що ще ніколи одна людина не зробила так багато для так багатьох. І в цьому не буде великого перебільшення.

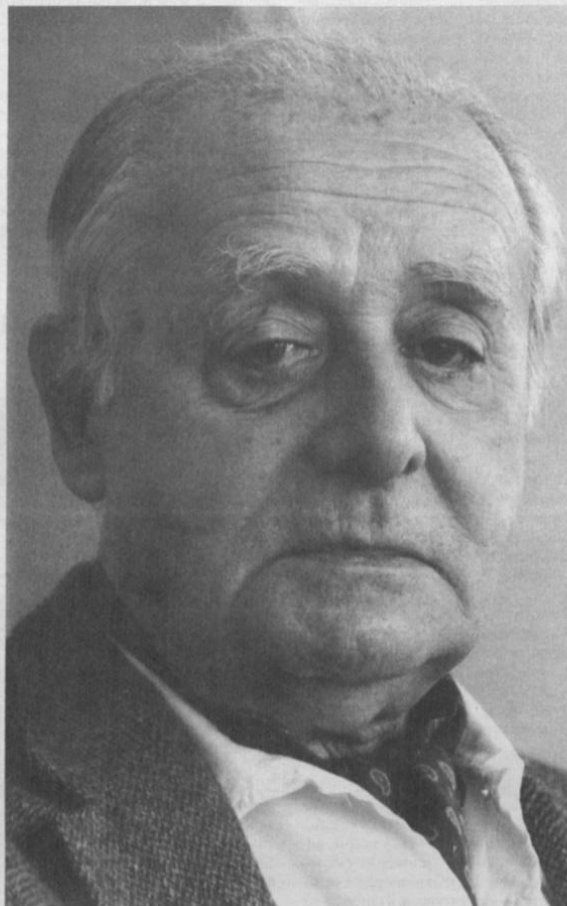
В Польщі написано вже сотні статей і десятки книжок, у яких автори намагаються зрозуміти феномен «Культури» й вичленивши причини того величезного успіху, що його зазнав еміграційний журнал за півстоліття свого існування. Зрозуміло, що пропонований текст не претендує на всебічне поцінування Єжи Гедройця та його журналу. Це лише невеликий шкід до портрета видатного поляка — на тлі України, яка завжди посідала в його житті й помислах виняткове місце.

1.

Гедройцеве захоплення Україною починається ще в часах його навчання у Варшавському університеті. Хоч студював право, проте на останньому курсі записався на лекції з історії України видатного українського вченого проф. Митрона Кордуби. На початку 30-х, зацікавившись Гуцульщиною, зав'язав контакти з багатьма українськими інтелектуалами, зокрема з Григорієм Хомишиним, Дмитром Донцовим, Іваном Кедриним-Рудницьким, Геннадієм Которовичем, Євгеном Маланюком. Поза сумнівом, значний вплив на Гедройцево сприйняття України справили Станіслав Стемповський, котрий свого часу був міністром в уряді УНР. Можливо, звідси походить виняткова увага Гедройця до постаті отамана Симона Петлюри. Син Станіслава, Єжи Стемповський, став по війні одним із провідних співробітників Гедройця у «Культурі». Саме за його посередництвом Гедройць налагоджував перші повоєнні контакти з українською еміграцією. На Конгресі культури 1950 року в Західному Берліні Гедройць познайомився з Богданом Осадчуком, котрий, поряд із Борисом Левницьким, став одним із найактивніших українських авторів «Культури». Роль цих двох публіцистів не зводилася до самого лише висвітлення української проблематики на сторінках часопису: обидва вони мали значний вплив на формування його загальної східноєвропейської стратегії.

Якими ж були головні елементи цієї стратегії? Передусім — польські проблеми розглядалися в широкому східноєвропейському контексті, з чого логічно випливало, що здійснення мрій поляків про незалежність неможливе без здійснення таких самих мрій інших народів регіону. Винятково важливе місце в

цьому регіоні належало «теренові УЛБ», як окреслив його чільний публіцист «Культури» Юліуш Мерошевський, — себто Україні, Литві, Білорусі. Для Гедройця обов'язком еміграції було творення позитивної політичної програми для поневоленої батьківщини. Її підвалинами му-

сила стати нормалізація стосунків зі східними сусідами. Редактор «Культури» був переконаний, що ініціатива в цій справі повинна походити від поляків. Усвідомлював, що правдивим початком діалогу має стати визнання поляками повоєнних кордонів. Сьогодні таке визнання виглядає майже самоочевидним. Але в перші повоєнні роки все було зовсім інакше. Більша частина польської еміграції на Заході походила з колишніх східних земель Речі Посполитої, тобто з теперішньої Литви, України та Білорусі. Змиритися з утратою «свого» Львова чи Вільна було для багатьох із них річчю немислимою. Гедройць, однак, наважився порушити цю проблему: 1952 року він опублікував лист одного з читачів (о. Юзефа Маєвського), котрий висловлювався за визнання повоєнних кордонів Польщі. В еміграційному середовищі вибухнув

величезний скандал, посипалися протести, серед яких не бракувало й звинувачень редактору у зраді національних інтересів. Над «Культурою» нависла небезпека читачького бойкоту — що фактично означало б ліквідацію часопису, оскільки існував він головню за рахунок передплатників. Гедройць, однак, атаку витримав, передплата на якийсь час скоротилася, проте невдовзі залунали го-

що велика частина західної громадської думки вважала українських емігрантів німецькими колабораціями, антиукраїнським стереотипам на Заході сприяло також впливове російське емігрантське лобі. Проблема ускладнювалася ще й тим, що українська еміграція назагал вельми неохоче йшла на будь-які контакти з росіянами, підозрюючи кожного, хто з ними спілкується, в антиукраїнській позиції (такі закиди не оминували й самого Гедройця, коли він у 70-ті роки погодився увійти до редколегії російського еміграційного журналу «Континент» й опублікував у себе кілька творів Солженіцина). Тим часом Гедройцева стратегія діалогу з росіянами виявилася плідною: 1977 року з'явилася відозва представників східноєвропейської еміграції, де зокрема ставилося питання й про незалежність України. Формулювання тексту були доволі обережними, проте важливий сам факт, що підписали його, поряд із чехами, угорцями, поляками (зокрема Єжи Гедройцем, Юзефом Чапським, Густавом Герлінгом-Грудзинським), також росіяни: Володимир Максимов, Андрей Амальрік, Володимир Буковський, Наталья Горбаневська та Віктор Некрасов.

Утім, хоч Гедройць і надавав політичним справам найбільшої ваги, проте його презентація України не зводилася до самої лише політичної проблематики. Як жоден інший редактор польського часопису, включено з сьогодинішніми, він намагався широко знайомити польського читача з українською літературою, культурою, історією. Причому дивинися на українську культуру (як, зрештою, і на польську) як на єдине ціле — без штучного поділу на внутрішню й еміграційну. На сторінках «Культури» опублікував найвидатніших письменників української еміграції (Євгена Маланюка, Емму Андіївську, Юрія Шевельова, Юрія Лавріненка), письменників українського відродження 20-х років (Тичину, Рильського, Зерова, Бажана, Філіповича, Клена), а також переправлені нелегально через кордон твори молодих літераторів із покоління так званих «шістдесятників» (Драча, Вінграновського, Ліни Костенко, Івана Дзюби). Оригінальною ідеєю Гедройця було видання 1959 року антології української літератури 20-х років, упорядкованої Лавріненком, під характерною назвою «Розстріляне відродження» — назвою, що відразу зажила власним життям, ставши врешті хрестоматійним означенням. Своєрідним продовженням Лавріненкової антології стала збірка літературних творів «Україна 1956–1968», яку уклали Іван Кошелівець.

Особливою сферою зацікавлень «Культури» була історія польсько-українських відносин. Гедройць уважав за обов'язок регулярну публікацію текстів, які би, по-перше, допомагали полякам усвідомити свою провину перед українцями (зокрема коли йдеться про дискримінацію української меншини в міжвоєнній Речі Посполитій), а по-друге, демаскували б різноманітні міфи, які утруднюють польсько-український

діалог (наприклад — щодо участі українців у придушенні Варшавського повстання). В цій стратегії не було нічого випадкового. 18 лютого 1952 року в листі до Бориса Левницького Гедройць писав: «Гадаю, ми з Вами однієї думки стосовно того, що слід якнайшвидше усунути чи прояснити всі ті непорозуміння та викривлення, котрі ускладнюють не те, що досягнення згоди, а й саму можливість нормальних розмов і дискусій між поляками та українцями». Від 1962 року головні публікації на польсько-українську історичну тематику почали з'являтися в новостворених «Zeszytach Historycznych». Проте й у «Культурі» з'являлася поді інформації про поточні дії в Україні. Цьому сприяла зокрема постійна рубрика «Українська хроніка», започаткована ще наприкінці 40-х, а також книжкові публікації Бориса Левницького «Терор і революція» (1965) та «Національна політика СССР» (1966).

Зацікавлення і вболівання українськими справами відчувається й в обширному приватному листуванні Гедройць. 12 травня 1966 року він писав до Богдана Осадчука: «Намагаюся надати міжнародного розголосу справі заарештованих українських письменників. ... Для цього мені потрібні дані: чи з'явилися нові подробиці, кого саме заарештовано, чи мають вони родини, чи відомі їхні адреси? Якщо ні, то на яку інституцію в Києві посилати ймовірну допомогу?». І ще два роки по тому (6.01.1968), до нього ж: «Останнім часом на Україні діється сила цікавих речей. Оце якраз отримав книжку «Лихо з розуму» [Чорновола]. ... Може, варто опублікувати її по-польськи, адже про боротьбу українських інтелектуалів практично ніхто нічого не знає».

Його чутливість до українських справ чи не найкраще видно з реакції на одну з програм французького телебачення. 1958 року на екранах з'явився документальний фільм про вбивство отамана Петлюри, що звівся, по суті, до апології вбивці, єврейського емігранта Шломо Шварцбарда, самозваного «месника» за погроми, скоєні начебто петлюрівцями під час громадянської війни. Гедройць одразу виступив із листом протесту: «Немає сумніву, що існують світові чинники, зацікавлені в компрометації українського національно-визвольного руху. ... Нині, коли на совєтському боці почали з'являтися тріщини, дехто намагається знищити легенду Отамана». Делегація «Культури» тоді ж демонстративно поклала квіти на могилу Петлюри на Монпарнасі.

2.

Гедройць постійно прагнув пробитися до читача за залізною завісою. Він був переконаний, що еміграція зобов'язана збагачувати свій край новими ідеями й водночас усвідомлював, що більшість політичних емігрантів на це не здатна. «Часто про це розмірковую й бачу, що дуже мало емігрантів чітко собі усвідомлюють, що ж власне діється в наших краях. Більшість, і то значна, навіть серед

публіцистів, живе учорашнім днем і передвоєнною атмосферою» (лист до Богдана Осадчука, 26.08.1952). Через вісім літ (12.10.1960) у листі до Бориса Левницького писав ще рішучіше: «Наші емігранти — цілковиті політичні небіжчики».

Схиляти еміграційну публіку до нових ідей, зокрема до порозуміння з українцями, було нелегко. Часами Редакторів не вдавалося переконати навіть своїх найближчих співробітників. Наприклад, провідний літературний критик «Культури» Костянтин Єленський рішуче виступав проти видання Лавріненкової антології, убачаючи в такій публікації всього лише «дражінки совітів».

Гедройць прагнув промовляти до читача на батьківщині великою мірою вдавалося реалізовувати від середини 50-х років — оскільки Польща не була такою закритою, як Союзівський Союз. І сам часопис, і книжкові видання «Культури» у спеціально зменшеному «книшечковому» варіанті найрізноманітнішими шляхами потрапляли до Польщі й циркулювали в середовищах опозиційної інтелігенції. Нині можна з певністю стверджувати, що вплив «Культури» на читача в Польщі був дужчим, ніж власне на емігранті. В кожному разі, саме завдяки «Культурі» демократичне польське суспільство виявилось достатньо зрілим для того, щоб спонукати свій уряд першим визнати незалежність України й водночас не виявити жодних територіальних претензій до молоді держави.

На жаль, проникнути в Україну емігрантському часопису було набагато важче, хоч такі спроби робилися — й часом безрезультатно. В основному, однак, Гедройць мусив провадити діалог із діаспорию українцями — що теж не було справою легкою. Адже чимала частина української еміграції перебувала під впливом бандерівців, яких жодні розмови з поляками не цікавили. Тому багато хто до діяльності Гедройць ставився байдуже або з підозрою. На початку він взагалі міг розраховувати лише на кількох польських українців, передусім на Юзефа Лободовського та Єжи Стемповського. Саме через Стемповського він установив перші контакти з українськими емігрантами. З часом озвалися й довші знайомі, яких доля розкинула по різних країнах і континентах (Гедройць подіячому щиро радів першим листам від Івана Кедрина-Рудницького). Поряд зі згадуваними вище Левницьким та Осадчуком, Гедройць підтримував близькі стосунки з Іваном Кошелівцем, Юрієм Лавріненком, Юрієм Шерехом-Шевельовим, Іваном Лисяком-Рудницьким. Хоч і не всіх їх йому вдалося намовити на співпрацю з «Культурою». Але й з постійними авторами «Культури», такими як Осадчук чи Левницький, співпраця не була легкою. Левницький узагалі розірвав на кілька років стосунки з «Культурою» після того, як Гедройць опублікував у своєму журналі спогади генерала Павла Шандрука про Українську Національну Армію — створену наприкінці війни німцями з залишків дивізії «Галичина».

«На мою думку, публікація спогадів Шандрука — то фатальна помилка, — писав обурений Левницький Редакторів. — То не спогади, а лише спроба виправдати огидну й непотрібну нікому колаборацію з нацистами. Спроба примітивно написана, сповнена брехні й перекручень». Гедройць тим часом намагався висловити свої аргументи на користь публікації: «Я дуже побоююся, що до справи ген. Шандрука Ви підходите надто упереджено. Я не прагнув вибрати чи витлумачити діяльність ген. Шандрука, бо то не є справою польського часопису. Ген. Шандрук був фаховим польським офіцером, який проявив себе шонайкращим чином у вересні 1939 року. За цю кампанію був нагороджений [найвищим польським орденом] Virtuti Militari. Ця нагорода спричинила шалену кампанію в комуністичній та совєтській пресі. Тому я вважав за потрібне і, власне, демократичне представити справу цілком об'єктивно, якщо йдеться про причини нагородження, і дати можливість Шандрукові окреслити свою позицію» (лист до Левницького, 8.12.1965).

Переконаність, що кожен учасник суперечки має право вільно висловитися, була однією з непорушних Гедройцьових засад. Навіть коли це коштувало йому, як у цьому випадку, втрати співробітника. За крок від розриву з «Культурою» був 1976 року й Богдан Осадчук, котрий ставив Гедройцьові на карб його співпрацю з росіянами (тут слід зауважити, що хоч Гедройць і був великим симпатиком України, це все-таки ніколи не штовхало його до русофобії). До всього цього долучалися ще й суто редакторські клопоти: і Осадчук, і Левницький обіймали систематично провадити «Українську хроніку», проте здебільшого все обійняками й закінчувалося.

Назагал ставлення українських діаспорних читачів до «Культури» було далеко не однозначним. З одного боку, часопис мав значну групу передплатників-українців. З іншого — багато хто й далі ставився до польських ініціатив упереджено. Досить сказати, що перший тираж «Розстріляного відродження», попри позитивні відгуки в українській діаспорній періодиці, роками лежав нерозпроданий у книгарні «Культури». Дехто вважав публікацію антології підсовєтських письменників затією взагалі недоречною. Найхарактерніше висловився з цього приводу Дмитро Донцов: «...Це маніфест того лівого напрямку, з яким я борюся ось уже майже 50 років. За винятком Зерова, Філіповича й почасти Хвильового, це маніфест скалічених душ, національних гермафродитів, закоханих в іділію, в природу, але позбавлених будь-якого патосу і героїки. Це хор панегіристів червоного Нерона. ... Це не відродження, а виродження» (15.11.1959).

Читаючи такі відгуки, виразно бачимо, наскільки важку й невдачу роль обрав собі редактор «Культури». Тим більше, що подібних відгуків не бракувало і з польського боку — досить згадати, як нападнали на Гедройця, коли він першим почав друкувати «комуністичного колаборанта»

Мілоша після його втечі 1951 року на Захід.

Попри все, він прожив щасливе життя. Здійснив колосальну справу, яку, всупереч його наріканням, належно оцінює багато сучасників і яку, вочевидь, належно оцінять і нащадки. Його візія нової Європи, сходу й України, хоч якою фантастичною видавалася пістоліття тому, була прийнята співвітчизниками, ба більше — стала реальністю. Коли Польща 1991 року першою визнала незалежність України, щасливий Гедройць писав Богданові Осадчукові: «Незалежність України є подією історичною... Я страшенно радий, що польський уряд цим разом виявився на висоті й визнав незалежність, не озираючись на країни Заходу».

Йшлося й справді про величезний успіх Польщі. Те рішення польського уряду мало детермінанти історії, котра постійно штовхала поляків і українців до нових і нових конфліктів. Рішення ухвалювали політики, проте чи не найголовнішим його натхненником був редактор одного еміграційного часопису.

Згідно з заповітом засновника і головного редактора щомісячника «Культура» Єжи Гедройць, часопис має припинити своє існування одразу по його смерті. Не виключено, отже, що лишево-серпневе число «Культури» є останнім за 53 роки її існування.

Як завжди, найкраще в часописі представлена публіцистика, присвячена злободенним польським проблемам: «Чи поляки люблять одне одного?», Анджей Корашевського, «Юр-брократія» Анни Стронської, «Польща вчора, сьогодні, завтра» Станіслава Фіцовського, «Чим нам загрожує посткомуністична «соціал-демократія»?», Кишиштоф Волянський.

У рубриці «Сусідні» — статті Влодзімежа Павлуцького «Білорусь і польські інтереси», Анджей Стаха «Німецька культурна спадщина в Польщі» та Богдана Осадчука «Між Нью-Йорком і Києвом».

Часопис уміщує також меморіальні статті Тадеуша Дренновського (пам'яті знаного польського прозаїка Анджей Шпільського), Річарда Пайса (пам'яті американського політолога, філософа зі Східної Європи Адама Улама) та Чеслава Мілоша (пам'яті швейцарського філософа Жюльєна Герві).

У рубриці «Книги» — ілюстрації та рецензії, зокрема нотатки Богуміли Бердиховської про «Варшавські українські зошити» (№8-9, 1999), «Українську національну ідею міжвоєнного періоду» Томаша Стрєнка та «Від Малоросії до України» Миколи Рабчука.

Institut littéraire
91, avenue de Poissy • Le Mesnil-le-Roi
78600 Maisons-Laffitte • France